

HARC AZ ELISMERÉSÉRT

*Axel Honneth: Kampf um Anerkennung.
Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte
Suhrkamp Verlag, 1992*

A fiatal Hegel társadalomelméleti elképzeléseinek reneszánszát Jürgen Habermas nyitotta meg. 1968-ban az ARBEIT UND INTERAKTION című tanulmányában tárta föl Hegel jénai előadásainak aktualitását. Ezekben az előadásokban – mutat rá Habermas – Hegel átlépte az én (Kant által kidolgozott) reflexióelméleti meghatározását, és az én kialakulásának centrumába az interszubjektív folyamatokat állította. Ezek a folyamatok az emberek egymás közötti érintkezésében (Hegel kifejezésével) az elismerésért vívott harc formáját öltik. Az én meghatározásában bekövetkezett fordulat következtében a filozófusok egyre többet foglalkoztak a társadalom elemzésével. A társadalomfilozófiák történetében azonban Hegel elképzelései folytatás nélkül maradtak. Axel Honneth legújabb könyvében Hegel eredeti programját próbálta gyümölcsozóvé tenni. A könyvön a szerző hosszú évekig dolgozott: erről a témáról tartotta előadásait az 1988/89-es téli szemeszterben a frankfurti egyetemen, majd 1989 végére elkészült a habilitációs írás, mely néhány fejezettel kiegészülve végül a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált. A művet a keletkezés folyamatán keresztül próbálom bemutatni.

Az előadásokon Honneth a harc fogalmának kritikai-filozófiatörténeti rekonstrukciójára vállalkozott. E programmal Honneth a kritikai elmélet tradícióját próbálta feleleveníteni. TRADICIONÁLIS ÉS KRITIKAI ELMÉLET című tanulmányában Horkheimer saját koncepcióját a társadalmi küzdelmek arénájában próbálta elhelyezni, de ugyanakkor – a társadalmi érintkezésformák zárójelzésével – lehetetlenné tette egy ilyen aréna tematikus meghatározását. Honneth a harc középpontba állításával szeretett volna túllendülni ezen a teoretikus deficiten. A harc fogalma – a társadalomfilozófia történetében – központi jelentőségű: a társadalomról szóló gondolkodás ugyanis e kategória tematizálásával indult útjára. A harc – Machiavelli és Hobbes műveiben – az önfenntartásra irányult. Az

önfenntartásért vívott harcot Machiavelli a hatalmi praktikák működtetésével azonosította, Hobbes ezzel szemben a küzdelmet a társadalom általános érintkezési formájává tette. A természetes állapotot Hobbes – az ember antropológiai tulajdonságaiból kiindulva – a következőképpen jellemzi: mindenki harcban áll mindenkivel. Ez a harc folyamatosan éleződik, és végül a teljes pusztuláshoz vezetne, ha nem következne be a kölcsönös megállapodás (szerződés-kötés). Így jön létre – a harc szabályozásaként – a mindenki által elismert hatalom szférája. Hobbes elsőként mutatott rá a harc társadalomelméleti jelentőségére, a küzdelem általa bemutatott formája mégis zsákutcába futott. Az izolált individuumokból kiinduló elemzés ugyanis nem tudta megalapozni a társadalmi együttélés (a szerződés megkötésének) szükségességét. Ebből a kudarcból Hegel azt a következtetést vonta le, hogy az önfenntartásért vívott küzdelem, az érdekérvényesítés mechanizmusa izolált individuumokat feltételez. A hobbesi érdekérvényesítési koncepció kudarcból Hegel arra a meggyőződésre jutott, hogy az érdekérvényesítés elmélete általában is problematikus. A harc új formájának megragadásával Hegel most az érdekérvényesítés világát is meg akarja haladni. Az elismerésért vívott harc koncepciója így a harc elméletét a moralitás szférájába vezeti át. Ebben a korántsem magától értetődő lépésben Honneth – minden kritikai reflexió nélkül – követi Hegelt. Ezért kerül Honneth rekonstrukciójának középpontjába AZ ERKÖLCSISÉG RENDSZERE címmel a múlt század végén közreadott töredék interpretációja. Ebben a töredékben Hegel az elismerésért vívott harcot a korabeli – elsősorban Schelling hatásáról tanúskodó – metafizikai zsargon segítségével elemzi. Hegel két centrális kategóriát használ: a szemléletet (az általánosság mozzanatát) és a fogalmat (a különosság mozzanatát). A könyv struktúráját a két kategória viszonyának változatai jelölik ki. Először: ha a szemléletet a fogalom alá rendeljük, akkor a természetes erkölcsiség kategóriájához jutunk. Másodszor: ha a fogalmat rendeljük a szemlélet alá, akkor a negatív szabadságot kapjuk – ez a büntetés. Harmadszor: a fogalom és a szemlélet totalitása az abszolút erkölcsiség. Zavarbaejtő, hogy Hegel az egyes fejezeteken belül el-

térő spekulatív sémákat alkalmaz: az első részben a könyv egészét meghatározó sémával találkozunk: ha a természetben belől a fogalmat rendeljük a szemlélet alá, akkor megkapjuk a családot, ha pedig a szemléletet rendeljük a fogalom alá, akkor a szerződészerű cserekapcsolatokhoz jutunk. A második fejezetben – a bűnözés elemzésekor – Hegel a tetteket hatókörük szerint tipizálja. A harmadik fejezetben pedig a differencia és az indifferencia dialektikáját alkalmazza. Honneth interpretációs javaslatára szerint először is azzal kell megpróbálkoznunk, hogy a kaotikus konstrukcióból kiemeljük a társadalomelméleti motívumokat. Ezeket a következőképpen foglalhatjuk össze: a családot Hegel szerint természetes kötelékek tartják össze, az elismerés ebben a szférában a kölcsönös érzelmi megerősítésben áll. A család a hegeli ábrázolásban a gyermeknevelés köré szerveződik, a nevelés során a gyermekben felhalmozódó energia azonban a család átlépéséhez vezet. A szerződészerűen szabályozott cserekapcsolatok – melyek szintén a természetes erkölcsiség világába tartoznak – a formális szabadság közegében mozognak. A szabadság a szerződési kötelezettségek megtartásában és ajánlatok elfogadásában merül ki. Végül az abszolút erkölcsiségben az ember szabadsága a közösség konstituálódásában ölt testet: ezen a szinten az ember teljesen beleolvad a közösségbe, és a közösség általa formálódik. Ezen a fokozatokon keresztül a szubjektum egyre magasabb rendű elismerési formákig küzdheti fel magát. Ez az út: az elismerésért vívott harc. A harcban a szubjektum individualitása (az elismerés) egyre magasabb rendű közösségi formákhoz kötődik. Ez az interpretációs javaslat arra a feltevésre épül, hogy az elismerés formái azonos sikon mozognak. Hegel konstrukciójában azonban ez a feltétel nem teljesül. Még ennél is problematikusabb a bűnözéssel foglalkozó fejezet interpretációja. Ha komolyan vesszük a fejezet fejtegetéseit, akkor először a helyi értékéből kell kiindulnunk: a bűnözés arra épül, hogy a cserekapcsolatok világában a szabadság pusztá formális. A bűnözés hegeli példái – a pusztítás, a rablás és a sértés – ugyanakkor egy általánosabb interpretációt is lehetővé tesznek. Honneth egy vakmerő lépéssel azt javasolja, hogy emeljük ki a fejezet egé-

szét a számára kijelölt pozícióból, és tekintsük az elismerésről szóló fejtegetések tükröképének. Ezzel a javaslattal a mű talányos struktúrája értelmezhetővé válna: az elismerésért vívott harc kudarcai bűnözéshez vezetnek. Ebben az összefüggésben világossá válik, hogy az elismerésért vívott harc Hegelnél nemcsak az egyes szférák közötti átmenetre vonatkozik, hanem a szférákon belül is működik. A szférákon belül zajló harc megragadásához azonban Hegelnek fel kellett volna tárnia a bűnözés motívumait. Honnethnek AZ ERKÖLCSISÉG RENDSZERÉ-nek interpretációjára vonatkozó javaslatai még alátámasztásra szorulnak: 1. Egy újabb – tágabb horizontra támaszkodó – olvasattal fel kellene tárni a bűnözés motívumait. 2. Az elismerési formákat – valamiképpen – azonos síkra kell hozni. A későbbiekben – Honneth interpretációja szerint – Hegel társadalomelméleti elképzelései veszélybe kerültek. Néhány év elteltével ugyanis A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-ban Hegel az elismerésért vívott harcot már a szellem egyik alakzatának tekinti. A szellemfilozófia a későbbiekben a moralitással együtt a társadalmiságot is maga alá temeti. Ezzel a tendenciával próbált Marx szembe szállni, de mivel Hegel korai műveit nem ismerte, ezért A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-nak elemzéseit tartotta szem előtt. A szellemfilozófiába ágyazott társadalomelméletet végül a gazdasági egyenlőtlenségekre épülő osztályharcként konceptualizálta. A harc elméletének ez a formája azonban – Honneth szerint – egyértelműen visszaesés a fiatal Hegel elképzeléseire képest. Marx hangsúlyozza ugyan a szubjektumok társadalmiságát, de mégsem talált más cselekvési motívumot, mint a hobbesi mintára működő érdekérvényesítési mechanizmusokat. Marx koncepciója ezért a morálteóriából újra visszaesett az utilitarizmusba. (E kritika lendülete abból a – korántsem magától értetődő – hipotézisből táplálkozik, amely szerint a társadalmi együttélés csak a moralitás közegében ragadható meg.)

Honneth filozófiatörténeti áttekintése azt sugallja, hogy a kritikai elmélet már akkor elvétette a maga esélyeit, amikor (a fiatal Hegelről megfeledkezve) Marxra támaszkodott. A hegeli filozófia interpretációjának nyitva maradt problémái azonban annyira lekötöt-

ték Honneth érdeklődését, hogy a kritikai elmélet aktualizálódásáról – a vállalkozás vonatkoztatási rendszeréről – meg is feledkezett. A kritikai elmélet programjára történő utalások a habilitációs írásban és a könyvben már nem szerepelnek. A habilitációs írásban – a munka következő állomásában – Honneth egyértelműen a Hegel-interpretáció nyitott problémái felé fordul. 1. A bűnözés motívumai – Honneth szerint – Hegel jénai előadásai alapján rekonstruálhatók. A bűnöző – írja Hegel – „*lenni akar valaki... ezért akarata az általános akarattal szemben is megvalósítja*”. (JENAER REALPHILOSOPHIE. Verlag Felix Meiner, 1969. 224. o.) Ez a megállapítás azt sugallja, hogy a bűnözés mögött némi dacolás áll: a bűnöző (a tett elkövetése előtt) úgy érezhette, hogy az általános akarat háttérbe szorítja az ő individuális akaratát. Az individuális akarat leigázását Honneth „*megvetés*”-nek nevezi. A bűnözés motívumait ily módon a megvetésre vezethetjük vissza. A megvetés azonban az ERKÖLCSISÉG RENDSZERÉ-nek felépítése alapján csakis a szerződészerűen szabályozott cserekapcsolatok világában jöhet létre. Ebben a kontextusban a megvetésnek két típusa van, amelyek megkülönböztetését Hegel – Honneth szerint – elmulasztotta. A megvetés származhat abból, hogy bizonyos érdekek nem kapnak kellő figyelmet, és származhat abból, hogy bizonyos akaratok – a konkrét feltételek hiányában – megvalósíthatatlanok. A megvetés első formája a jog alkalmazásából származik, a második viszont az esélyek egyenlőtlenségére vezethető vissza. A jogi formalizmusra épülő megvetés – Honneth interpretációs javaslata alapján – általánosítható. Ha a bűnözés mögött a megvetés áll, akkor – mivel a megvetés az elismerés tükröképe – minden egyes szférán belül kidolgozható a megvetés és az elismerés dialektikája. E dialektika kidolgozásának már csak egyetlen akadályja van: a megvetés kategóriájának kiterjesztése azt feltételezi, hogy a Hegel által meghatározott elismerési formák azonos síkon mozogjanak. Ezt két úton lehetne elérni: vagy a spekulatív sémák homogenizálásával, vagy a spekuláció általános kiküszöbölésével. Honneth az utóbbi megoldást választja. 2. Hegel társadalomelméleti elképzeléseiről – Honneth meggyőződése szerint – le lehet választani a spekulatív metafizikai

zsargont. Egy ilyen kísérlettel akceptálhatók a metafizikai tradíció széthullásának következményei. E széthullást követően a spekulatív koncepciók „naturalizálásra” szorulnak: ily módon helyre lehet állítani a társadalomelméleti fejtegetések torz kontextusát. Mead koncepcióját Honneth ilyen naturalizálási kísérletként értelmezi. Ez a koncepció kínálja szerinte a legmegfelelőbb eszközöket a hegeli gondolatok posztmetafizikus felelevenítéséhez. A perspektívák átvételének elméletével Mead naturalisztikus keretek közé helyezi a hegeli spekuláció dialektikáját. Az individuum Mead szerint a külső perspektívák áttemelésével alakul ki. E perspektívák összességét Mead a „Me” kategóriájával ragadja meg. Az individuum fejlődése egybeesik a „Me” univerzalizálódási folyamatával. Az átvett külső perspektívák az individuumból sajátos reakciókat váltanak ki: a reakciók alapjául szolgáló energiát Mead „I”-nek nevezi. E kategóriahálóra Mead egy olyan társadalomelméleti koncepciót épít, amelyet – Honneth szerint – a hegeli intenciók posztmetafizikus kidolgozásának tekinthetünk. E tézis alátámasztása érdekében Honneth megmutatja, hogy a kölcsönös elismerés hegeli formái Meadnál is felbukkannak. A legkönnyebben természetesen a jogi szférát lehet azonosítani: a perspektívák átvételével létrejövő személyiséget jogi személynek nevezhetjük. A jog szabályozza azt az együttélési formát, amelyben az individuum a „Me”-n keresztül már mindig is benne él. A jog alakjában az individuumok cselekedeteibe – külső perspektívaként – befészkelődik az általános akarat. Az elismerés feltétele ebben a szférában: mások elismerése. Hegelhez hasonlóan Mead is szükségesnek tartja e szféra átlépését. E lépés az „I” kategóriájára épül. Ha az „I” az individuum meghatározó mozzanata, akkor az önmegvalósítás a társadalom életének középpontjába kerül. De hogyan ismerhetik el az individuumok az önmegvalósítási kísérleteket? Erre a kérdésre Mead nem ad módszeres választ, de egy utalás erejéig – elismerési médiumként – a funkcionális munkamegosztást javasolja. A munkamegosztás világában – átlépve a jogi formalizmuson – mindenki megvalósíthatja a maga egyéni adottságait, és ha ezt teszi, elismerésre tarthat igényt. A funkcionális munkamegosztás Honneth számára azonban az

utilitarizmus birodalmába tartozik. Mead utalása mögött Honneth egy morális elvet próbál kitapintani: a munkamegosztást szerinte megelőzi az egyes munkafajták morális szelekciója. Ez a javaslat azonban elhibázott: a munkamegosztásnak csak a horizontális dimenzióját lehet összhangba hozni a munkafajták előzetes értékelésével. Ezenkívül az előzetes értékeléseknek a morális döntésekkel való azonosítása is megalapozatlannak tűnik. Ezt a problémát a legegyszerűbben egy Simmelre történő utalással lehetett volna megoldani: a munkamegosztás Simmel szerint a társadalmi differenciálódás egyik formája. (ÜBER SOCIALE DIFFERENZIERUNG. Verlag von Duncken & Humblot, 1890. 120. o.) A munkamegosztást tehát társadalmi differenciálódással lehetett volna alátámasztani. Az önmegvalósítás elismerése ekkor a társadalmi differenciálódáshoz kötődne. Az elismerés első formáját – az eddigiekkel szemben – Honneth semmiképpen sem tudja föllelni Mead munkájában. A „Me” és az „I” dialektikája, úgy tűnik, az elismerésnek csak két formáját teszi lehetővé. A „Me”-ben rejlő absztrakciós folyamat fölbontásával azonban – úgy vélem – el lehetett volna jutni a család (az univerzalizálódás kiindulópontjának) megragadásához is. (Ezzel a kísérlettel gyümölcsözővé lehetett volna tenni Mead elszórt megjegyzéseit a családi kapcsolatokról.) Honneth ily módon nagyjából rekonstruálta az egyes elismerési formákat a meadi koncepcióból. A rekonstrukcióból az is kitűnik, hogy az elismerésért vívott harc Meadnál csak a szférák között átmenetként létezik. 3. Honneth előtt tehát az a feladat áll, hogy kidolgozza a naturalizált elismerési formákon belül dúló harc elméletét, és ezután következhet a harc két formájának elméleti integrációja.

A szférákon belül dúló harc naturalizált koncepcióját Honneth először INTEGRITÁS ÉS MEGVETÉS című székfoglaló előadásában ismertette. (Magyarul megjelent a *Világosság* 1991/10-es számában.) Ebben az előadásban Honneth a megvetési és az elismerési formák dialektikájának kidolgozására vállalkozott. E dialektika a bűnözés motívumait köti össze az elismerési formákkal. A bűnözés első típusát (a pusztítást) Honneth „a test fölötti szabad rendelkezés megvonásának” motívumára vezeti vissza. A test leigázását tekinthetjük – szerinte

– a megalázás legalapvetőbb formájának. Az ehhez kapcsolódó szégyennel az ember elveszti a világba vetett bizalmát. A megvetésnek ezzel az alakzatával Honneth a legalapvetőbb elismerési viszonyt – a testhez kötődő bizalom kialakulásának folyamatát – állítja szembe. Ez az érzelmi megerősítés a család, a barátság és a szerelem kötelékei között jön létre. A bűnözés második formájából (a rablásból) Honneth a jogi diszkrimináció motívumát vezeti le. A jogtól való megfosztás szociális kirekesztést is jelent, melynek hatására az ember úgy érezheti, hogy kevesebb morális kompetenciával rendelkezik, mint embertársai. A jog megvonásából származó megvetéssel Honneth az önmegbecsülést állítja szembe: ennek megléte esetén az ember önmagát a közösség kompetens szereplőjének fogja érezni. A bűnözés harmadik formájából (a megbántásból) Honneth a megalázás motívumát szűri le. A csoport elismerésének hiányában az ember tetteit és képességeit nem tudja morális értékekkel felruházni. Ezzel a megvetéssel Honneth a szolidaritás körülményei között kibontakozó önmegvalósítást állítja szembe. Ebben az elismerési szférában az ember individuális tettei és tulajdonságai meghatározó jelentőséghez jutnak. Ezt a programot a könyv empirikus elemzésekkel próbálta alátámasztani. Az empiria Honneth számára a szaktudományok eredményeinek mozgósítását jelenti. A koncepció ily módon interdiszciplináris fordulatot vesz. A tudományos eredményeket Honneth az elismerés és a megvetés meghatározott szféráihoz köti: a pszichológiát az érzelmi megerősítéshez, a jogtudományt a formális elismerési viszonyokhoz és a kultúraelméletet a szolidaritás szférájához. A szférákon belül meglévő harcot Honneth a kitapintható történelmi változásokkal igazolja. Az elméleti konstrukcióban a historizálás a társadalom tematizálása alá rendelődik. Az érzelmi megerősítés szférájában a harc nem magától értetődő jelenség. A harc meglétét Honneth egy rövid – az anya és a gyermek kapcsolatára szorító – pszichológiai történeti áttekintéssel próbálja alátámasztani. Freud és közvetlen követői az anyában elsődlegesen a gyermek libidójának objektumát látták. A későbbi fejlődés azonban egyre egyértelműbbé tette, hogy ebben az esetben is valódi interakciós kapcsolatról beszélhetünk. René Spitz mutatta meg első-

ként, hogy az anyai gondoskodás megvonása akkor is súlyos következményekhez vezet, ha a gyermek libidója kielégülhet. Az interszubjektív viszonyok fontosságát másrészt terapeutikus tapasztalatok is alátámasztották: a pszichiáterek egyre több olyan kategóriát fedeztek fel, melyek interperszonális sérülésekre vezethetők vissza. Donald W. Winnicott az anya és a gyermek viszonyát a következőképpen ábrázolta: az anya és a gyermek az első hónapokban teljes szimbiózisban él: a gyermek maximálisan rászorul az anyára, és az anyában még tovább él a terhesség alatt kialakult közvetlen kötődés. Néhány hónap után azonban megindul a függetlenedés: a gyermek hosszabb-rövidebb időre magára hagyható, az anya pedig a szociális szerepek föllevenítésével átlépi a szimbiotikus kötődést. Ezt a függetlenedési folyamatot nevezhetjük – Jessica Benjamin nyomán – elismerésért vívott harcnak. A szimbiotikus kötődés és a függetlenedés dialektikája – Honneth szerint – az érzelmi megerősítés valamennyi formájára érvényes. A historizálás ebben az esetben csak a szubjektumok élettörténetére vonatkozhat. A formális elismerési viszonyokat ezzel szemben a robbanékonyság jellemzi. Az elmúlt évszázadokban ugyanis egyértelműen érvényesült a szubjektum jogainak kiszélesedésére vonatkozó törekvés. E törekvésben fejeződnek ki az individuális autonómiáért vívott harc eredményei. A jogtudomány keretei között ezt a tendenciát Thomas H. Marshall dolgozta ki. A szubjektív jogokat liberális szabadságjogokra, a politikai részvétel jogaira és a jólétre vonatkozó jogokra osztotta föl, és megpróbálta igazolni, hogy a jogok az elmúlt évszázadok politikai küzdelmeinek eredményeként jelentek meg. (A liberális szabadságjogok kialakulását a XVIII. századra, a politikai részvételre vonatkozó jogok térhódítását a XIX. századra, a jólétre vonatkozó jogok megjelenését pedig a XX. századra teszi.) A szolidaritás szféráját – és a benne kibontakozó önmegvalósítási törekvéseket – Honneth az értékrendszer szempontjából vizsgálja. Az elismerés ebben a szférában ugyanis döntően az értékektől függ. Honneth ebben az összefüggésben Webernek a hagyományos közösségeket a modern társadalmaktól elválasztó kultúraelméleti fejtegetéseire támaszkodik. A modern korban a rögzített értékek helyébe az értékvilág plura-

lizálódása lépett. A modernség létrejötte történelmi fordulópont: a hagyományos értékeket az értékrendszer pluralizmusa váltja föl. Az individuum megbecsülése ilyen körülmények között csak egyedi teljesítményekre épülhet. E teljesítmények elismerése azon múlik, hogy a közösség tagjai készek-e elfogadni a plurális értékrendszert. Ha ez a feltétel teljesül, akkor a szubsztanciális összetartozást a szolidaritás váltja föl. Szembetűnő, hogy a kultúraelméleten belül a történetiség nem fejlődési tendenciaként, hanem fordulópontként jelenik meg.

A pszichológiából, jogtudományból és kultúraelméletből felépülő interdiszciplináris koncepció az elismerésért vívott harc elmélete. A szaktudományos eredményeket Honneth egy társadalomfilozófiai koncepcióban integrálja. E teoretikus struktúrában rendeződik el az elismerésért vívott harc – korábban meghatározott – két dimenziója. A szférákon belül dúló harc szaktudományokra támaszkodó koncepciója a társadalomfilozófiai szintézisben szférákat átfogó küzdelemmé alakul át. Az átfogó küzdelem mindig egy adott társadalom kontextusában játszódik le, a történelmi perspektíva viszont csak az egyes szférákon belül sejlik föl. Ezzel az elméleti konstrukcióval Honneth a kritikai elmélet korai interdiszciplináris programját próbálta feleleveníteni. Horkheimer az 1930-as székfoglaló előadásában egy hasonló koncepció körvonalait próbálta vázolni. (Az előadás magyarul a *Műhely* 1992/1-es számában jelent meg.) E koncepció azonban teoretikus problémák és külső történelmi tapasztalatok miatt csakhamar feledésbe merült. Ezt követően Horkheimer a harc arénájában álló kritikai elmélet meghatározásával próbálkozott. Honneth elméleti konstrukciója a következő kritikát sugallja: a Horkheimer által meghirdetett interdiszciplináris programot a harc kategóriájának középpontba állításával meg lehetett volna valósítani. Az elismerésért vívott harc koncepciója ily módon fontos szerepet szeretne betölteni a kritikai elmélet történetében. A műnek ez a vonatkozása azonban – mivel az előadások után elmaradtak a kritikai elméletre történő utalások – sűrű homályba burkolódik. Pedig e tradíció folytatásának intenciói teszik a vállalkozást igazán „elismerésre” méltóvá.

Weiss János